स्वनाभिः" मेघ० । अतिसूक्ष्मत्वात् २परमेश्वरे "नक्षत्रनेमिर्नक्षत्री क्षमः क्षामः समीहनः" विष्णुस० । "क्षामा भिन्दन्नो अरुणीरयुग्वन्" ऋ० ४।२।१६।३धरायां स्त्री निघ० । भावे क्त । क्षयो न०

क्षामन् त्रि० क्षै-मनिन् । १क्षयशीले २पृथिव्यां निघ० । "क्षया क्षामन् रुरुच उषसो न भानुना" यजु० १७,१०, "तेन इन्द्रः पृथिवी क्षाम वर्द्धन्" ऋ० ५,५१,११।हिरण्ययं शकुनं क्षामणि स्वाम्" ६,८५,११

क्षामवत् त्रि० क्षामं दोषक्षयः साध्यतयाऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । १अग्निभेदे । "गृहदाहेऽग्नये क्षामवते पुरोडाशः" कात्या० श्रौ० । २दृष्टिभेदे स्त्री । "क्षामवत्यादिना यद्वत्कर्मणा पृतनापते ! । दैवदोषादकरणे जाते दोषकदम्बके । होमेनैकेन दोषाणां सर्व्वेषां क्षयमादिशेत्" । एवञ्चैकप्रायश्चित्तेनानेकदोषक्षये क्षामवतीष्टिः सर्व्वत्र दृष्टान्तः" प्रा० त० ।

क्षामास्य न० क्षामस्य क्षयस्यास्यं स्थानम् । कुपथ्ये "अपथ्यसहितं रोग्यं क्षामास्यं परिकीर्त्तितम्" शब्दच० । क्षमस्यमिति वा पाठ पृथो० ।

क्षार त्रि०क्षर-ज्वला०घञ् । १क्षरणशीले । २लवणरसे३धूर्त्ते ४लवणे५भस्मनि च पु०मेदि०५पुंसि हेम०६टङ्कणे ७सर्जिकाक्षारे पु० राजनि० । ७विडलवणे ८यवक्षारे च न० त्रिका० । चक्रदत्तोक्ते ९भस्मभेदजाते औषधभेदे यथा "प्रशस्तेऽहनि नक्षत्रे कृतमङ्गलपूर्व्वकम् । कालसुष्ककमाहृत्य दग्ध्वा भस्म समाहरेत् । आढकत्र्येकमादाय जलद्रोणे पचेद्भिषक् । चतुर्भागावशिष्टेन वस्त्रपूतेन वारिणा । शङ्खचूर्णस्य कुड़वं प्रक्षिप्य विपचेत् पुनः । शनैःशनैर्मृदावग्नौ यावत् सान्द्रतनुर्भवेत् । सर्जिकायवशूकाभ्यां गुण्ठो मरिचपिप्पली । वचा चातिविषा चैव हिङ्गुचित्रकयोस्तथा । एषां चूर्णानि निक्षिप्य पृथङ्नाष्टमांशकम् । दर्व्या संघट्टितस्यापि स्थापयेदायसे घटे । एष वह्निसमः क्षारः कीर्त्तितः काश्यपादिभिः । तोये कालक्षमुष्ककस्य विपचेद्भाण्डकं षड्गुणे पात्रे लोहमये दृढे विपुलग्रीवे दर्व्या शनैर्घट्टयन् । दग्ध्वाग्नौ बहुशङ्खनाभिशकलान् पूतापगेये क्षिपेत् यद्योरगडजनालमेष दहति क्षारो वरो वाक्यतात् । प्रायश्चित्तभाषयिष्टेऽकिञ्चत्कर्मैच्छित्यरक्तता । संजायते तदा स्वाद्यं क्षाराम्भो व्याकुमिष्यते । तुर्य्यांशाष्टमकेन शोडशभवेनांशेन संव्यूहितो मध्यः श्रेष्ठ इति क्रमेण विहितः क्षारोदकाच्छङ्खकः । योऽतिसान्द्रो नातितनुः क्षारपाक उदाहृतः । दुर्नामकादौ निर्द्दिष्टः क्षारोऽयं प्रतिसारणः । पानीयो यस्तु गुल्मादौ तं वारानेकविंशतम् । स्रावयेत् षड्गुणे तोये केचिदाहुश्चतुर्गुणे" ।

यवक्षारादिविशेषगुणाः सुश्रुते उक्ता यथा

यवक्षारसर्जिकाक्षारपाकिमटङ्कणक्षाराः । गुल्मार्शोग्रहणीदोषशर्कराश्मविनाशनाः । क्षारास्तु पाचनाः सर्व्वे रक्तपित्तकराः स्मृताः । श्रेष्ठौ वह्निसमौ क्षारौ सर्जिकायावशूकजौ । शुक्रश्लेष्मविबन्धार्शोगुल्मप्लीहविनाशनौ । उष्णोऽनिलघ्नः प्रक्लेदी जवक्षारो बलापहः । मेदोघ्नः पाकिमः क्षारो मूत्रवस्तिविशोधनः । विरूक्षणोऽनिलकरः श्लेष्मघ्नः पित्तदूषणः । अग्निदीप्तिकरस्तीक्ष्णटङ्कणः क्षार उच्यते" । मेदिन्युक्तं भस्म च शुष्ककदलीत्वमादिभस्म तच्च रजकस्य यस्त्रशोधकद्रव्यम् । "यथा क्षारोदकस्नानैर्मोदनाभिर्वासांसि शुद्धिमुपयन्ति" प्रा० त० हारीतः । कालभेदे वस्त्रे क्षारयोजननिषेधमाह स्मृतिः "द्वादश्यां पक्षयोरन्ते संक्रान्त्यां श्राद्धवासरे । वस्त्रं न पीडयेत्तत्र न च क्षारेण योजयेत्" । ततः उक्तरा० चतुरर्थ्यां ल । क्षारीय तद्भवे तद्देशादौ त्रि०

क्षारक पु० क्षर-ण्वुल् । १अचिरजाते फले (उ ाले) अमरः । २पञ्चमीनादिपिठके (खाचा) मेदि० । क्षाराय तद्योजनाय साधु कन् । ३रजके शब्दमा० ।

क्षारगुड पु० क्षारेण पक्वः गुडः शा० त० । च० द० उक्ते क्षारपक्वे गुडभेदे यथा

"पञ्चमूलं त्रिफलामर्कमूलं शतावरीम् । दर्व्वीं चित्रकमास्फोतां रास्नां पाठां सुधां शठीम् । पृथग्दशपलान् भागान् दग्ध्वा भस्म समावपेत् । त्रिःसप्तकृत्वस्तद्भस्म जलद्रोणेन गालयेत् । तद्रसं साधयेदग्नौ चतुर्भागावशेषितम् । ततो गुडतुलां दत्त्वा साधयेन्मृदुनाग्निना । सिद्धं गुडन्तु विज्ञाय चूर्णानीमानि दापयेत् । दन्तिकालीं त्रिकाकल्यौ यवक्षारं समां वचाम् । एतत् पञ्चपला माषाः पृथक् पञ्च पलानि च । हरीतकीं त्रिकटुकं सर्जिकां चित्रकां यवाम् । हिङ्ग्वम्लवेतसाभ्याञ्च द्वे पले तत्र दापयेत् । अक्षप्रमाणां गुटिकां कृत्वा खादेद्यथाबलम् । अजीर्णे ज्वरयत्येष जीर्णे सन्दीपयत्यपि । भुक्तं भुक्तञ्च जीर्य्यन्तं पाण्डुत्वमपकर्षति । प्लीहार्शःक्षयशूलघ्नं श्लेष्मकासमरोचकम् । मन्दाग्निविषमाग्नीनां कफे कण्ठोरसि स्थिते । कुष्ठानि च प्रमेहांश्च गुल्मप्लीहानि नियच्छति ।